

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

SECCIÓ DE FILOSOFIA I CIÈNCIES SOCIALS

Carrer del Carme, 47
08001 BARCELONA
Telèfon 318 55 16
Fax 412 29 84

LA INTEGRACIÓ DELS IMMIGRANTS A CATALUNYA

per

Carlota Solé

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. Barcelona, 8 de març de 1991

1. Introducció

Els moviments migratoris de població, a l'interior o cap a l'exterior del nostre país, han estat estudiats per demògrafs, històriadors, geògrafs o sociòlegs (1). L'emigració a l'estranger (2) i el tema del retorn dels emigrants (3), a més dels múltiples problemes que han afectat la vida de tants espanyols que emigraren en dècades passades, han estat igualment objecte de recomptes estadístics i d'anàlisi sociològica. Recentemnt el tema de la immigració interior i des d'altres països i continents (CEE, Àfrica, Àsia) es planteja amb urgència.

En l'àmbit de Catalunya, els moviments migratoris (4) han estat analitzats des de diverses perspectives (5). Els últims anys de 1950 i la primera meitat dels anys 60s, suposen un període de preocupació i reflexió per part de molts intel·lectuals, estudiosos i professionals sobre aquests temes. La veu de Jordi Pujol s'alça l'any 1958 amb la proposta d'assimilar els nouvinguts en l'interès d'engrandir Catalunya. Altres veus, des d'angles diferents, plantegen els problemes als quals s'enfronten els immigrants en la vida quotidiana. Aquest és el cas de l'obra de Candel (6), divulgadora durant molts anys del tema de la immigració a Catalunya (7). En aquesta època, l'Església Catòlica (8) i d'altres institucions laiques (9), discuteixen i intercanvien punts de vista sobre "el gran negoci" de la immigració per Catalunya, com digué Jordi Nadal (10), o bé, als desequilibris regionals, ecològics i socials, als quals respon (11).

Després de deu anys de maduració en la preocupació sobre el tema, torna a plantejar-se, coincidint amb l'estrena de la jove democràcia-espanyola, a partir de 1975. Sorgeixen nous relats sobre les condicions de vida dels immigrants i llurs opinions sobre la societat en la qual s'han instal·lat (12). Es reediten escrits amb velles i noves intencions polítiques (13). La voluntat col·lectiva de que els immigrants s'assimilin és analitzada per historiadors com ara Maluquer i Sostres (14) els quals utilitzen els índex d'ús del català i el de matrimonis mixtes en la comarca del Barcelonès. Intel·lectuals i estudiosos es reuneixen de nou per a discutir, amb més gran coineixement de causa, el tema dels immigrants en relació a la reconstrucció nacional de Catalunya (15). Des d'una posició diferenciada es tracta aquesta relació de la banda de professionals de diverses àrees (16)). El debat se centra, preferentment, sobre la qüestió de la llengua i la cultura catalanes. El "Congrés de Cultura Catalana" celebrat del novembre de 1976 a desembre de 1977, és un bon exemple de l'intent d'apropar la "cultura catalana" al poble i de la "voluntat de retrobament de la (nostra) identitat nacional" (17). Des d'una perspectiva estrictament sociològica, la cultura es vincula a l'estructura social de Catalunya, a llur composició de classes i grups socials i les relacions entre ells, en l'àmbit nacional-polític (18). A principis dels anys 1980, els efectes de la crisi econòmica de l'últim quinquenni de la dècada anterior semblen repercutir en la visió sobre la crisi de la cultura catalana, en un esforç autocrític constructiu d'una consciència nacional (19).

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

SECCIÓ DE FILOSOFIA I CIÈNCIES SOCIALS

Carrer del Carme, 47
08001 BARCELONA
Telèfon 318 55 16
Fax 412 29 84

2. Criteris d'integració socio-cultural

2. Criteris d'integració socio-cultural

Les migracions juguen un paper rellevant en les variacions, transformacions i canvis en la composició demogràfica, societal, i a l'ensem, cultural i política d'una societat. Dins de l'ampli tema de les migracions, l'aspecte de la integració de comunitat lingüístiques i minories ètnic-culturals en el si de les societats industrials-urbanes, ha estat tractat per autors com a Peterses, Kubat, Hoffmann-Nowotny, Swanson (20) i d'altres. Llurs anàlisis són aplicables al cas de Catalunya, com a societat receptora d'immigració interior espanyola, en un context de forts desequilibris regionals i recentment receptora d'immigrants procedents d'Àfrica, Àsia i altres.

En les coordenades de l'etnicitat i migració d'una banda; i de l'altra, la concepció clàssica d'assimilació i el concepte d'integració, se situa el problema de la integració socio-cultural dels immigrants a Catalunya, en la primera i segona generació. En una societat industrialitzada, en expansió econòmica; es produirà penetració i mobilitat en l'estructura ocupacional, i consegüentment, la participació de la població immigrada en organitzacions que defensin llurs interessos (sindicats, associacions) i els insereixi en una de les classes socials (o grups d'interessos) fonamentals.

Així, una de les reflexions generalment acceptades és que la industrialització d'un país va seguida de

migracions des de les zones rurals cap als centres industrials. Si aquests centres es troben situats en una àrea delimitada històricament, lingüísticament i culturalment, una de les conseqüències de la immigració de persones de distinta procedència cultural i de llengua és que als problemes d'haver d'amotllar-se al treball industrial s'hi afegixen els que deriven de la necessitat d'adaptar-se als nous costums i formes de vida, d'adoptar nous valors i símbols, i de participar en institucions culturals i polítiques.

Es tracta de veure si la inserció dels immigrants en una de les tres classes socials fonamentals de la societat catalana, que es manifesta a través de llur participació en sindicats, partits polítics, en la lluita per les reivindicacions d'una millor vida en el barri, en el vot a partits polítics, etc., condueix o no a llur indentificació amb la cultura (és a dir, tradicions, formes de vida, símbols, normes, lleis, etc., que es desprenen d'un modus d'organitzar-se, produir, viure; en el sentit antropològic d'aquest concepte) (21). En segon lloc, es tracta d'analitzar si la inserció dels immigrants en una determinada classe social, condueix o no a llur identificació amb una nació (és a dir, una unitat de població o grup els membres dels quals comparteixen una mateixa identitat que els distingeix d'altres grups). Aquesta identitat és producte de trets distintius com ara: un territori comú, un o diversos elements de cultura, i entre aquests, la llengua com a més manifest. A més d'existir un sentit de solidaritat entre els membres de la població, que esdevé més important i rellevant que els vincles ètnics-racials (22).

En una societat industrialitzada, la penetració i mobilitat en l'estructura ocupacional, a més de la participació en organitzacions representatives dels interessos de classe o grup social, és indicador del procés d'inserció de classe per part de la població immigrada, en defensar, amb independència del lloc d'origen i les connotacions que comporti. Ara bé, no sempre defensar les reivindicacions de classe pot significar lluitar per les reivindicacions d'ordre nacional-cultural. Tot i que es reivindicui l'àmbit nacional-polític, pot ben ésser que no s'evitin els problemes ètnics o lingüístics. Ambdós tipus de lluita poden no coincidir ni en la direcció ni en el ritme. La premisa de la qual partim és que el procés d'integració fluctuarà constantment entre la integració social (és a dir, en la societat industrialitzada, a través de la inserció de classe) i la integració nacional-cultural. Aquesta última es reflectirà en la voluntat dels immigrants de reivindicar com a propi l'àmbit, l'entorn en el si del qual siguin i se sentin ciutadans de ple dret, a l'ensem que co-protagonistes d'un projecte polític col·lectiu. Conèixer la llengua i parlar-la serà la fita final d'un procés socio-cultural més pregon, independentment del procés psicològic d'identificació amb una terra, societat i nació. És en aquest sentit, que partim de la base que la integració socio-cultural és un procés més ampli i determinant que el de l'assimilació lingüística o el d'imitació de trets culturals; en segon lloc, considerem que n'és el precedent. És a dir, parlar en català serà la manifestació més palesa del procés previ d'integració en l'estructura social i vida política de la societat receptora

El procés d'integració socio-cultural presenta, però, tot un camí ple de dificultats a resoldre. Moltes vegades, les societats receptores de població immigrada desenvolupen en el seu si la idea de selectivitat dels immigrants que s'instal·len en el seu territori. En principi, aquesta idea pot implicar abandonar la perspectiva d'una assimilació forçada i àdhuc significa una concepció més àmplia que la pura assimilació lingüística o imitació de trets culturals. La concepció d'integració implica que els immigrants s'apropin en llur situació objectiva de classe en l'estructura social i llur autoidentificació subjectiva amb la societat receptora, a la situació objectiva de classe en l'estructura social i llur autoidentificació subjectiva amb la societat receptora, a la situació i posició socials dels autòctons. Ara bé, pel mateix raonament, pot significar que els immigrants reclamin la consideració o reoneixement de llurs característiques ètnico-culturals al mateix temps que accepten la forma de vida, les institucions i símbols de la societat receptora. Si aquest reconeixement es materialitza i institucionalitza pot dur a conflicte amb les institucions ja arrelades en la societat o bé, al contrari, pot esdevenir en un consens sobre les diferències existents.

Els períodes de crisi econòmica no són precisament els més benefactors d'un procés real d'integració, ja que és més costós mantenir la igualtat social entre immigrants i autòctons, en no poder-se garantir la plena ocupació, per qualsevol qualificació i formació professional o, tècnica. Aquest fet agreuja els potencials conflictes intra i interclasse que esdevenen reforçats per la dimensió ètnica com a criteri discriminador en comportar distints nivells

d'oportunitats prèvies d'educació i entrenament per a una altra subpoblació. En èpoques de crisi econòmica es poden desenvolupar en el si de la subpoblació autòctona reaccions contràries i conflictives envers els immigrants. Així, es poden produir situacions i actituds de discriminació, segregació, prejudicis negatius, estereotips, xenofòbia, nacionalisme chauvinista i negatiu, etc. Per part de la subpoblació immigrada, pot produir-se la reacció davant aquestes pressions, que serà contraproduent al procés d'integració socio-cultural. Molts immigrants rebutjaran d'integrar-se per mor a la dicriminació; altres preferiran, però assimilar ràpidament els requisits que es veuen forçats a acceptar per mor d'assegurar llur possibilitat de mantenir-se en llur situació i posició social o bé, la de promocionar-se ocupacionalment o socialment.

Un altre efecte és la repercursió diferencial de la crisi en els distints segments o categories de l'estructura ocupacional de la societat receptora. Es poden trobar elements d'integració entre els immigrants que s'instal·len de formar més permanent, és a dir, decideixen no retornar al lloc d'origen, pel fet de trobar més oportunitats efectives de promoció individual en la societat receptora. En aquest sentit es pot parlar de la conjunció dels processos d'integració i assimilació. La majoria dels immigrants de la primera generació, que són els analitzats en gran proporció, en el nostre estudi, se senten i es troben parcialment integrats. És el procés d'inserció de classe o en l'estructura ocupacional on més fort i clar es produeix llur integració, mentre que difícilment es podria parlar de procés d'aculturació o acomodació i acceptació a les condicions de vida, formes de vida, costums, valors i símbols de la societat receptora.

Els immigrants de la primera generació viuen entre dos sistemes referencials, però en aquest cas es tracta d'una qüestió generacional, i a la vegada societal, que no pas estructural. La crisi afecta aquesta situació per a la primera i segona generació d'immigrants quant a engrandir el gap o distància entre les classes alta i baixa o bé, en altres termes, els diferents estrats ocupacionals, en els quals s'ubiquen els immigrants. Els situats en els estrats o classes més altes poden resoldre obstacles i dificultats del procés d'integració de forma més ràpida i consistent, assimilant pautes de conducta normes de la societat receptora. Els immigrants situats en els estrats o classes inferiors es troben amb majors resistències psicològiques i ambientals., Una situació de crisi i inestabilitat contribueix a causar les majors dificultats a la majoria d'immigrants que planegen instal·lar-se permanentment en una societat. Es poden trobar en una situació de marginalitat, contrària a llurs esforços per a integrar-se, però insoluble a nivell individual. Això resulta en la integració parcial dels immigrants en una situació de crisi, com la que la dècada dels últims anys dels 70 i primers dels anys 80.

Aquestes consideracions són aplicables al cas de Catalunya, on el problema de la integració socio-cultural es planteja centrat en la qüestió de la llengua i la seva normalització en l'aprenentatge i utilització. Un cop garantit l'ensenyament de la llengua catalana a les escoles, a l'emnsems que queda garantit un contingut de l'emsenyament d'acord amb les necessitats del mercat de treball de la vida industrial i urbana d'una societat avançada com la catalana, la llengua deixarà d'ésser el problema immediat. La projecció de Catalunya envers Europa

fa palesa la necessitat d'ampliar el ventall de possibilitats de desenvolupament econòmic, cultural i social de la nostra societat. Aquesta possibilitat d'expansió obre les portes a la resolució del problema de la integració dels immigrants en un futur no massa llunyà. Ara per ara, els temes immediats continuen, però, plantejant-se en relació a la normalització dels immigrants en l'estructura ocupacional i social.

5. Propostes i conclusions

Catalunya ha estat històricament un centre d'atracció i confluència de gent de diversa procedència geogràfica. Moltes vegades ha aturat el viatge de tants migrants en una terra de pas cap a Europa. Els fluxes de població i els bescanvis culturals l'han enriquit com a societat i han reforçat tot al llarg dels segles el doble sentiment i paper hospitalari i a l'ensem recelós de perdre el sentit d'identitat social, cultural i lingüística.

Tradicionalment la immigració massiva a Catalunya ha procedit d'altres terres d'Espanya. La immigració interior s'ha produït en onades periòdiques paral·leles a la construcció d'obres d'infraestructura urbana o d'expansió econòmica general. Aquest és el cas dels anys 1960s, i més concretament els anys 1962 i 1963, en els quals l'arribada d'andalusos, extremeños o gallecs fou explosiva des del punt de vista demogràfic i donà més endavant a problemes importants d'especulació del sòl, habitatge, discriminació

laboral en raó d'una menor formació professional, integració socio-cultural, etc.) a resoldre.

Recentment però la immigració interior es complementa amb la lleugerament creixent immigració exterior. Tot i que l'expressió: immigrant, sigui encara atribuïda semànticament i de forma exclussiva a les persones procedents d'altres indrets d'Espanya i instal·lades a Catalunya, no es pot obviar la realitat de la immigració procedent de països de l'anomenat Tercer Món. Aquest immigrants estrangers s'han instal·lat des de la seva arribada a la ciutat de Barcelona i comarques més properes i en menor proporció a les terres de Lleida, Tarragona i Girona. La immigració d'africans de color (Gambia, Senegal, Camerun, Guinea Bissau, Nigèria), marroquins, libanesos, pakistanesos, filipins entre els grups més nombrosos s'ha produït de forma més palesa en els últims deu anys tot existint en proporcions exigües en dècades anteriors.

Espanya ha deixat d'ésser ara un país d'emigració per començar a ser un país d'immigració, però Catalunya sempre ha estat una societat receptora d'immigrants. En general aquesta tradició històrica ha fet que, éssent terra de pas, no es produís un rebuig manifest als treballadors del Tercer Món quan arribaren a principis de la dècada dels 80s. A mesura que avançava la dècada i s'incrementava els nombre de centreafricans, marroquís o asiàtics, augmentaren les tensions que, l'any 1990, es manifestaren en conflictes racials, mostra d'actituds xenofòbiques, a diverses comarques, municipis i indrets de Catalunya. Paral·lament, es produeix un reforçament de l'associacionisme entre

aquests col·lectius, una major coincinciació per part de la població autòctona de la presència d'aquestes persones i un intent per part de les institucions públiques i privades de sol·lucionar els problemes d'aquests col·lectius.

Els immigrants interiors han assolit graus considerables de mobilitat en l'estructura ocupacional i escala social. Els estrangers del Tercer Món ocupen capes més baixes de l'estructura ocupacional, treballant majoritàriament en els sectors de l'agricultura, la construcció i els serveis poc qualificats. Hi ha diferència entre els diversos col·lectius d'immigrants del Tercer Món a Catalunya pel que fa a llur situació laboral,. Malgrat tenir un nivell d'estudis relativament més elevat (primària acabada), els centre-africans s'ocupen en proporció més elevada en l'agricultura que no pas els marroquins i els asiàtics. Aquest últims dos col·lectius es dediquen a activitats del sector serveis, segons les dades de l'enquesta realitzada l'any 1987 pel CITE. Les possibilitats de trobar una feina estable són també molts minses. En un alt percentatge (vuitanta per cent) els enquestats obtingueren un primer lloc de treball en condicions d'eventualitat i d'economia sumergida que han pogut mantenir durant tres o quatre anys. La temporalitat i canvi de feina fa que molts immigrants centre-africans realitzin diverses tasques complementàries pel que fa als ingressos (menys de 40.,000.- ptes, en general) que poden rebre. Els asiàtics utilitzen ajuda familiar en proporcions molt més elevades que els centre-africans, els quals arriben sols sense família, i tenen més problemes per al reagrupament familiar. Aquestes circumstàncies agreugen les condicions de vida d'aquest col·lectius que senten progressivament el rebuig de la població autòctona,

temerosa de la possible competència pel lloc de treball i la por a la diferència de cultures i formes de vida.

Així, la combinació de la immigració interior amb l'exterior configura a Barcelona com la capital de Catalunya, com a ciutat progressivament multi-racial, jerarquitzada per barris segons la classe social i conflictiva pel que fa a l'aglomeració de problemes socials de marginació dels seus habitants. Encerclada en unes fronteres difícils de traspassar, (el mar, la muntany, dos rius) la convivència en el seu si de la població autòctona i immigrada ha estat condicionada per l'existència d'una llengua i cultura pròpies de les quals Barcelona com a capital de Catalunya esdevenia capdavantera en llurs manifestacions ciutadanes en el marc de l'estat espanyol del qual tant immigrants com autòctons en són ciutadans de ple dret. Altrament, els estrangers immigrants ací no poseeixen els drets de vot i de participar en les institucions de govern. L'ur situació es veu agraujada per les limitacions polítiques de tot estranger a qualsevol país cap on emigri fins regularitzar la seva situació.

Tal com hem assenyalat (23) la premissa de la qual partim és el procés d'integració social a través de la inserció de classe, i la integració nacional cultural que reflectirà la voluntat dels immigrants de reivindicar com a propi l'àmbit, l'entorn en el qual siguin i se sentin ciutadans de ple dret i co-protagonistes d'un projecte polític col·lectiu. Conèixer la llengua i parlar-la serà la fita final d'un procés socio-cultural més pregón, amb independència del procés psicològic d'identificació amb una terra, societat i nació.

L'acceptació de la llengua i cultura presents a Catalunya, es presenta com a problema per als immigrants i estrangers amb més o menys virulència segons els tipus d'activitat i ocupació que tinguin. Per exemple, al sector dels serveis en una ciutat de les dimensions de la capital catalana s'hi ocupen moltes persones en comparació al sector de la indústria que s'ha desplaçat a d'altres municipis de l'àrea metropolitana. El sector dels serveis requereix el coneixement de les dues llengües oficials a Catalunya la qual cosa situa en evident situació de competència als treballadors autòctons i immigrants (o estrangers en menor proporció) entre ells i uns contra els altres. A d'altres sectors productius on l'ús de les mans és prioritari a la utilització de la llengua com a instrument de treball (ensenyament, comerços, administració local i municipal, etc.) el coneixement d'ambdues llengües (català i castellà) no és requisit indispensable.

Es així que els immigrants, és a dir, les persones procedents d'altres zones d'Espanya, s'avenen a llur integració socio-cultural i lingüística en el sentit més ampli que ha definit i no merament com a procés d'assimilació lingüística o d'imitació de trets culturals de la societat o comunitat receptora. Les raons d'aquesta voluntat es troben arrelades emn les expectatives de penetració i mobilitat en l'estructura ocupacional. Aquestes raons afecten objectivament de la mateixa forma a la minoria de treballadors estrangers residents a Catalunya. En funció de llur activitat, per ara i tant inclosa generalment en el codi d'ocupacions dels sectors econòmics primari i secundari, sentiran en major o menor intensitat la necessitat d'integració socio-cultural i lingüística.

La concepció d'integració implica que els immigrants s'aproximin, sigui quina sigui la seva procedència geogràfica i tenint en compte una situació objectiva de classe i una auto-identificació subjectiva amb la societat receptora, a la situació i posició socials dels autòctons. Ara bé, pel mateix raonament, pot significar que els immigrants reclamin la consideració o reconeixement de llurs característiques ètniques i culturals i al mateix temps que accepten la forma de vida, les institucions i símbols de la societat receptora. Si aquest reconeixement es materialitza pot dur a conflicte amb les institucions ja arrelades en la societat o bé, al contrari, pot esdevenir en consens sobre les diferències existents.

La Comunitat receptora però pot desenvolupar mecanismes selectius en l'acolliment de les persones, estrangeres o no, que s'instal·lin en el seu si. Aquest fet agreuja els potencials conflictes intra i interclasse que esdevenen reforçats per la dimensió ètnica com a criteri discriminador en comportar diferents nivells d'oportunitats prèvies d'educació i entrenament professional en comparació amb la població autòctona. Com a d'altres societats receptores d'immigració a Catalunya hi han diferenciacions per segments o categories de l'estructura ocupacional informalment vinculats i coberts per grups ètnics diferents que essent minoritaris en el conjunt de la població de Catalunya s'han d'entrecreuar amb la variable: classe social (29). Com altres comunitats receptores de població immigrada, Catalunya permet el desenvolupament d'entitats culturals (d'esbargiment, d'educació, etc.) que representin i canalitzin els interessos dels immigrants, sense que s'institucionalitzin i s'organitzin políticament.

Aquest fet reforça la necessitat dels immigrants de decantar-se per les institucions ja existents en els àmbits econòmic, cultural, social i d'altres. Hi ha també una raó pragmàtica que explica la inexistència per ara de conflicte obert en la convivència de les dues subpoblacions, autòctona i no autòctona, en la societat catalana. Atesa l'estructura ocupacional existent en el moment actual a cap immigrant en concret l'interessa enfrontar-se a d'altres immigrants o als autòctons per qüestions lingüístiques o culturals. Conèixer mínimament la llengua catalana i acceptar els costums i símbols i institucions només farà que augmentar les seves possibilitats individuals de competir en el mercat de treball i de participar en la vida social i cultural de la ciutat.

De la mateixa manera, a cap immigrant, estranger o no, l'interessarà organitzar-se en una acció coordinada amb d'altres persones immigrants per tal d'obtenir un hipotètic avantatge social o cultural en el reconeixement de llur entitat ètnica o cultural. El càlcul racional de llurs possibilitats d'integració socio-cultural els durà a acceptar els condicionaments culturals i lingüístics dominants en aquest moment a la comunitat catalana. El conflicte romandrà generacional en el sentit que els immigrants de primera generació viuen en dos sistemes referencials, el de la societat d'origen i el de la societat receptora i el de la societat receptora; mentre que els de segona generació viuen entre dos sistemes referencials, no tant estructuralment parlant com a generacional. El procés societal i cultural d'integració de la immigració a les terres catalanes presenta evidentment problemes que es resolen en la actualitat, tot evitant

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Carrer del Carme, 47
08001 BARCELONA
Telèfon 318 55 16
Fax 412 29 84

SECCIÓ DE FILOSOFIA I CIÈNCIES SOCIALS

situacions greus de discriminació en funció de la llengua o
la raça.

Referències

- (1) El tema de les migracions ha estat estudiat des de diverses perspectives i tractament diferent (econòmic, sociològic, demogràfic, estadístic, economètric, matemàtic, etc.).

Pel que fa als moviments migratoris a Espanya, vegeu:

- Garcia Barbancho, A.: Las migraciones interiores españolas, estudio cuantitativo. Publicaciones del Instituto de Estudios Económicos, Madrid, 1967.
- García Barbancho, A.: Las migraciones interiores españolas en 1961-1970, Instituto de Estudios económicos, Madrid 1975.
- Cazorla, J.: "Los movimientos migratorios como factor de la estructura socio-económica andaluza", en Moneda y Crédito, 94, Madrid 1965.
- I.N.E.: Panorámica demográfica (Análisis, estructura y proyecciones de la población española), Madrid 1976, pp 143-153.
- Cardelús, J., Oroval, J. Ma., Pascual, A.: "La población en Catalunya", Materiales, 8, Barcelona, Mazo-Abril 1978, pp. 71-102.

- Cardulés, J. y Pascual, A.: Movimientos migratorios y organización social Eds. Península, Barcelona 1979.
- Aramburo Campoy, F.: "Los movimientos migratorios en Barcelona y su comarca", Anales de Sociología, 1, Barcelona 1966, pp. 118-131.
- Iglesias Fort, J.: Avance sobre el movimiento y la distribución comarcal de la población de Catalunya entre 1960 y 1970, Memoria de la real Academia y Artes de Barcelona, Barcelona 1973.
- Campo, S.: Cambios sociales y formas de vida, Ariel, Barcelona 1973, pp. 334-356.
- Maluquer i Sostres, J.: "La inmigración y los desequilibrios regionales", en Conversaciones sobre inmigración, Patronato Municipal de la Vivienda, Barcelona 1966, pp. 59-64.
- Muns, J.: "El crecimiento demográfico e industrial de la ciudad de Barcelona", en Información Comercial Española, nr. 342, Madrid 1962.
- Miquel, A.: "Movilidad social y geográfica de España" en Anales de Moral Social y Económica, vol. B, Valles de los Caídos, Madrid 1965.
- Pérez Días, V.: Emigración y cambio social (procesos migratorios y vida rural en Castilla), Ed. Ariel, Barcelona 1971.

- Bolós, M.: "La inmigración en Barcelona en los últimos decenios", en Estudios geográficos, CSIC, 75, Barcelona 1969.
- Vilá Valentí, J. Bolós, J.: "Las migraciones y las densidades e índices migratorios", en Geographica, Zaragoza 1960, pp. 89-97.
- Santillana, I.: Determinantes Económicos de las Migraciones Internas: España 1960-1973, Symposium UAB, Dep. Teoría Económica, Sept. 1980.
- Capel, H.: "Los estudios acerca de las migraciones interiores en España", Revista de geografía, vol. I, núm. 1, Barcelona, julio-diciembre 1967.
- Recolons, Ll.: La població de Catalunya. Distribució territorial i demogràfica 1900-1970, Ed. Laia, Barcelona, 1974.
- Miguel, A.: de: La pirámide social española, Ed. Ariel, Barcelona 1977.

Els problemes que acompanyen la integració dels immigrants en l'estructura ocupacional s'una societat industrial han estat tractats, per exemple, per:

- Pinilla de las Heras, E.: Immigració i Mobilitat Social a Catalunya, 5 fasc., Fundació Jaume Bofill, Barcelona 1976.

- Alberoni, F. y Baglione, G.: L'integrazione dell immigrato nella società industriale, Il Mulino, Bologna 1965.
- Castles, S. y Kosack, G.: Immigrant Workers and Class Estructure in Western Europe, Oxford University Press, London, New York, Toronto 1973.
- Westergard, J. y Resler, H.: Class inan Capitalist Society, Heinemann, London 1975.
- Böhning, W.R.: The migrations of Workers in the United Kingdom and the European Community, Oxford University Press, London 1972.
- Rex, J. y Tomlison, S.: Colonial Immigrants in a British City. A Clas Analysis, Routledge and Kegan Paul, London, Boston, 1970.
- Holmes, C. (ed.): Immigrants and Minorities in British Society, George Allen and Uwin, London 1978.
- Freeman, G.P.: Immigrant Labor and Racial Conflict in Industrial Societies. The French and British Experience, 1945-1975. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1979.
- Martin, J.L.: The Migrant Presence, George Allen and Unwin, London, Boston, Sydney, 1978.
- Moore, R.: "Migrants and the class Structure of Western Europe", en Scase, R. (ed.): Industrial Society: Class, Cleavage and control, George Allen and Unwin, London 1977.

La qüestió del retorn dels immigrants ha estat estudiada, entre d'altres, per:

- Gregory, D.D.: La Odisea Andaluza. Una emigración hacia Europa. Ed. Tecnos, Madrid, 1978.
- Reyneri, E.: "Emigration and Sending Area: The Case of Sicily" Research Paper, S, European Congress of Rural Sociology, Cádiz, abril 1979.
- Cardelús, J., Oroval, J. Ma. y Pascual, A.: "El difícil retorno", Cuadernos para el Diálogo, XL Madrid mayo 1974.
- Couceiro, E.: "El retorno de emigrantes y su problemática", en Conversaciones sobre inmigración, Patronato Municipal de la Vivienda, Barcelona, 1966, pp. 33-46.
- Ministerio Da Administraçao Interna, Comissao de Planeamento da Regiao do Norte: Os retornados Da Area do Alto Tamega e A sua Reintegraçao Social, Porto, setembro 1977.
- Pascual, A.: El retorno de los emigrantes. ¿Conflicto o integración?, Ed. Nova Terra, Barcelona, 1970.
- Castillo, J.: "Los emigrantes: la hora del retorno", Papeles de Economía Española, nº 4, Madrid 1980, pp. 69-101.

- Cazorla, J., Gregory, D.D., Neto J.P.: "El retorno de los emigrantes al Sur de Iberia", Papers, 11, Barcelona 1079.
  - Marsal, J.F. y Mandilovitch, M.: Retorno de inmigrantes españoles de la Argentina, Ed. del Instituto, Buenos Aires, 1967.
  - Cerase, F.P.: L'emigraziones di ritorno. Innovazione o reazione? L'esperienza dell'emigrazione di ritorno dagli Stati Uniti d'America, Instituto di statistica e ricerca sociale, C. Gini, Roma 1971.
  - Castillo, J.: La emigración española en la encrucijada. Estudio empírico de la emigración de retorno, CIS, Madrid 1981.
  - Garmendia, J.A. (comp.): La emigración española en la encrucijada. Marco general de la emigración de retorno, CIS, Madrid 1981.
- (2) Díaz Plaja, G.: La condición de emigrante, Cuadernos para el Diálogo, Madrid 1974.
- García Fernández, J.: La emigración exterior de España, Ed. Ariel, Barcelona 1965.
- Martínez Cachero, L.A.: La emigración española a examen, ASE, Madrid 1969.
- Rubiño, J.: La emigración española a Francia, Ed. Ariel, Barcelona 1974.

Sánchez López, F.: Emigración española a Europa, Confederación española de Cajas de Ahorro, Madrid 1969.

Sorel, A.: Cuarto Mundo. Emigración Española en Europa, Zero S.A., Bilabao, 1974.

(3) Pascual, A. y otros: "El difícil retorno", Cuadernos para el Diálogo, XL, Madrid, Mayo 1974.

(4) Aramburu, F.: "Los movimientos migratorios en Barcelona y su comarca", Anales de Sociología, nº 1, Barcelona 1966.

(5) Vandellós, J.A.: La immigració a Catalunya, Barcelona 1933.

Bolós, M. de: "La inmigración en Barcelona durante los dos últimos decenios", Estudios Geográficos, nº 75, 1959.

Castro Chico, E.: "Población de Granada e inmigración granadina en Barcelona", Anales de Sociología, nº 1, Barcelona 1966.

Martinez Marí, J.M.: La immigració a Barcelona, Ed. R. Dalmau, Barcelona 1964.

Nualart, J.: La inmigración en Barcelona., Problemas de la emigración española, Madrid 1959.

Pérez Díaz, V.: "Los inmigrantes en Catalunya", Información Comercial Española, mayo 1965.

- (6) Candel, F.: Los otros catalanes, Eds. Península, Barcelona 1965, eds. 62, 1964.
- (7) Candel, F.: Algo más sobre los otros catalanes, Caralt Ed., Barcelona 1977 (1973).
- (8) Qüestions de Vida Cristiana, nº 31, Abadía de Montserrat, 1966.
- (9) Conversaciones sobre la inmigración, Patronato Municipal de la Vivienda, Barcelona 1966.
- (10) Nadal, J.: "La población", Información Comercial Española, 1962.
- (11) Maluquer i Sostres, J.: L'assimilation des immigrés en Catalogne, Librairie Droz, Ginebra 1973.
- Campo, S. del: "Los procesos ecológicos y sociales en la inmigración a Barcelona", en Conversaciones sobre inmigración interior, Patronato Municipal de la Vivienda, Barcelona 1965.
- (12) Montes Marmolejo, P.: Memorias andaluzas, Ed. Laia Barcelona 1980.

- (13) Pujol, J.: La immigració: problema i esperança de Catalunya, Eds. Nova Terra, Barcelona 1976.
- (14) Maluquer i Sostres, J.: L'assimilation des immigrants en Catalogne, Librairie Dorz, Ginebra 1963.
- (15) Ainaud, J. Ma. y otros: Immigració i reconstrucció nacional de Catalunya, Ed. Blume, Fundació Jaume Bofill, Barcelona 1980.
- (16) Quaderns d'Alliberament, 2/3, La Magrana, Barcelona 1978.
- (17) Congrés de Cultura Catalana, 4 vols., Barcelona 1978.
- Serrano, J.: Signes, llengua i cultura, Eds. 62, Barcelona 1980.
- (18) Solé, C.: "La identificación de los inmigrantes con la cultura catalana", Revista española de Investigaciones Sociológicas, Madrid 1980.
- (19) Castellet, J. Ma.: Per un debat sobre la cultura catalana, Eds. 62, Barcelona 1983.
- Vilar, P. y altres: Reflexions crítiques sobre la cultura catalana, Dept. Cultura Generalitat, 1983.

- (20) Kritz, M.M.; Keely, Ch. B., Tomasi, S.M.: Gesbal Trends in migration, Center for Migration Studies, New York, 1982.
- (21) Solé, C.: Catalunya: societat receptora d'immigrants, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1977.
- (22) Miguelez, F. i Solé, C.: Classes socials i poder polític a Catalunya Ed. PPU, Barcelona 1987.
- (23) Solé, C. op. cit. p. 18